

**FORS TILIDA DETERMINATIV QO'SHMA SO'Z
YASALISHINING ASOSIY MODELLARI VA ULARNING LINGVISTIK
TAHLILI**

Xadicha Begaliyeva

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistr

Annotatsiya. *Mazkur tezis zamonaviy fors tilida determinativ qo'shma so'z yasalishining asosiy modellari va ularning lingvistik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Unda qo'shma so'zlarning tarkibiy tuzilishi, komponentlar o'rtasidagi sintaktik-semantik munosabatlar, so'z turkumlarining yasalish jarayonidagi ishtiroki hamda qo'shma birliklarning leksik ma'no shakllanishidagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, fors tilidagi ot + ot, sifat + ot, ot + fe'l asosi kabi tarkibiy modellar misollar yordamida ko'rib chiqiladi. Determinativ munosabatlarning qo'shma so'zlarning yaxlit ma'nosi va til tizimidagi vazifasiga ta'siri yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *fors tili, determinativ qo'shma so'zlar, so'z yasalishi, struktur model, lingvistik tahlil, semantik munosabat, morfologiya, leksikologiya, qo'shma ot, qo'shma sifat, komponent.*

Tilning lug'at tarkibi jamiyat taraqqiyoti, madaniy o'zgarishlar va yangi tushunchalarning yuzaga kelishi bilan uzluksiz rivojlanadi. Ushbu jarayonda so'z yasalishi yangi leksik birliklarni hosil qilishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Fors tilida so'z yasalishining samarali usullaridan biri qo'shma so'zlarning shakllanishidir. Ikki yoki undan ortiq leksik komponentning birlashishi orqali hosil bo'ladigan bunday birliklar predmet, hodisa, belgi, kasb, faoliyat va boshqa tushunchalarni ifodalashda keng qo'llanadi. Fors tilidagi qo'shma so'zlarni lingvistik jihatdan o'rganishda ularning tarkibiy modellari va komponentlar o'rtasidagi ma'no munosabatlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega. Determinativ qo'shma so'zlarda bir komponent ikkinchisining ma'nosini aniqlashtiradi,

toraytiradi yoki unga qo'shimcha xususiyat beradi. Shu sababli bunday birliklarni struktur va semantik jihatdan tahlil qilish zamonaviy fors tilining leksik-semantik tizimini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Determinativ qo'shma so'zlar tarkibiy qismlari o'rtasida aniqlovchi va aniqlanmish munosabati mavjud bo'lgan qo'shma birliklar sifatida izohlanadi. Bunday munosabatda komponentlardan biri asosiy tushunchani ifodalasa, ikkinchisi uning mazmunini aniqlashtiradi yoki muayyan guruhga mansubligini ko'rsatadi. Natijada komponentlar birgalikda yagona leksik ma'noni yuzaga keltiradi. Fors tilida qo'shma so'zlarni tahlil qilishda ularni erkin so'z birikmalaridan farqlash lozim. Har qanday ikki so'zning yonma-yon kelishi qo'shma so'z hosil bo'lganini anglatmaydi. Qo'shma birlikning lug'aviy yaxlitligi, barqaror ma'nosi, grammatik xususiyatlari va til amaliyotida qo'llanishi uning maqomini aniqlashda muhim mezonlar hisoblanadi [1].

Masalan, کتابخانه (ketābxāne) — “kutubxona” so'zi ketāb (“kitob”) va xāne (“uy”) komponentlaridan tashkil topgan. Ushbu birlikda ikki komponent birlashib, kitoblar saqlanadigan yoki ulardan foydalaniladigan muassasani bildiruvchi yaxlit ma'noni hosil qiladi. Bu misol fors tilida qo'shma so'zlarning shakllanishi va semantik yaxlitlashuvini ko'rsatadi.

Ot + ot modeli fors tilida qo'shma so'zlar hosil bo'lishining muhim tarkibiy shakllaridan biridir. Ushbu modelda ikki ot birlashib, yangi predmet yoki tushunchani ifodalashi mumkin. Komponentlardan biri ikkinchisining ma'nosini aniqlashtirib, umumiy tushunchaning chegarasini belgilaydi. Masalan, کتابخانه (ketābxāne) — “kutubxona” so'zida ketāb va xāne komponentlari birlashgan. Birinchi komponent ikkinchi komponent anglatgan joyning vazifasini aniqlashtiradi. Shu tariqa dastlabki komponentlarning ma'nolari asosida yangi, barqaror lug'aviy birlik shakllanadi. Mazkur modelni tahlil qilishda komponentlarning mustaqil ma'nosi, ularning o'zaro semantik munosabati va umumiy birlikning lug'aviy mazmuni hisobga olinadi. Ot + ot modelidagi barcha birliklar avtomatik ravishda determinativ deb tasniflanmaydi; ularning har biri struktur va semantik mezonlar asosida tekshirilishi kerak [2].

Sifat + ot modelida sifat komponenti predmetning belgisini, xususiyatini yoki holatini ifodalaydi, ot esa asosiy tushunchani bildiradi. Fors tilida sifat va otning aniqlovchi munosabati ko‘pincha izofa orqali ifodalanadi. Biroq izofali sifat birikmasi bilan qo‘shma so‘z o‘rtasidagi farqni hisobga olish zarur

Masalan, گل سرخ (gol-e sorx) — “qizil gul” birikmasida gol (“gul”) ot, sorx (“qizil”) esa sifat hisoblanadi. Bu misol aniqlovchi va aniqlanmish munosabatini ko‘rsatsa-da, odatda erkin izofali birikma sifatida qaraladi. Shuning uchun uni qo‘shma so‘zga misol sifatida keltirishdan oldin muayyan lug‘aviy birlikning qo‘shma so‘z maqomi asoslanishi lozim. Ushbu modelni o‘rganish fors tilida sintaktik birikmalar va leksiklashgan qo‘shma birliklar o‘rtasidagi chegarani aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Fors tilida ot yoki boshqa leksik asosning fe‘l komponenti bilan birikishi natijasida ko‘plab murakkab fe‘llar hosil bo‘ladi. Bunday tuzilmalarda ot komponenti harakatning mazmuni, obykti yoki natijasi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Fe‘l komponenti esa harakat yoki holatni ifodalaydi. Masalan, کار کردن (kār kardan) — “ishlamoq” birikmasida kār (“ish”) va kardan (“qilmoq”) komponentlari qatnashadi. Bu birlik fors tilidagi ot + fe‘l asosidagi murakkab fe‘l tuzilishini ko‘rsatadi. Biroq mazkur birikmani determinativ qo‘shma so‘z deb tasniflash uchun uning sintaktik va morfologik xususiyatlarini alohida tahlil qilish zarur. Chunki fors tilidagi murakkab fe‘llar va determinativ qo‘shma otlar bir xil hodisa emas. Ushbu model fors tilida leksik birliklarning shakllanishi, harakat ma’nosining ifodalanishi va komponentlar o‘rtasidagi grammatik munosabatlarni o‘rganishda muhim hisoblanadi [3].

Ot + sifat tarkibidagi birliklarda ot asosiy tushunchani, sifat esa uning belgisini ifodalashi mumkin. Fors tilida bunday munosabat ko‘pincha izofa konstruksiyasi yordamida yuzaga chiqadi. Shuning uchun ot + sifat modelini determinativ qo‘shma so‘zlar doirasida o‘rganishda leksiklashuv darajasi va lug‘aviy yaxlitlikka alohida e’tibor beriladi. Mazkur modelning lingvistik tahlili komponentlarning ma’no munosabati, grammatik bog‘lanishi va umumiy birlikning nutqdagi vazifasini aniqlashga yordam beradi. Agar birlik muntazam qo‘llanadigan,

barqaror lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan mustaqil soʻz sifatida shakllangan boʻlsa, uni qoʻshma birlik sifatida koʻrib chiqish mumkin. Aks holda, u erkin soʻz birikmasi hisoblanadi.

Determinativ qoʻshma soʻzlarning semantik xususiyatlari komponentlar oʻrtasidagi maʼno munosabatlari orqali namoyon boʻladi. Aniqlovchi komponent asosiy komponentning maʼnosini toraytirishi, uning vazifasini koʻrsatishi yoki predmetni boshqa tushunchalardan farqlashi mumkin. Shu sababli qoʻshma soʻzning umumiy maʼnosi faqat tarkibiy qismlarning alohida maʼnolarini qoʻshish orqali emas, balki ularning oʻzaro munosabatini hisobga olish orqali aniqlanadi. Fors tilidagi ayrim qoʻshma birliklarda komponentlarning dastlabki maʼnolari aniq saqlanadi. Boshqa birliklarda esa maʼno koʻchishi yoki leksiklashuv natijasida umumiy tushuncha tarkibiy qismlarning bevosita maʼnosidan farqlanadi. کتابخانه (ketābxāne) soʻzida “kitob” va “uy” komponentlari anglashiladi, biroq birlikning zamonaviy lugʻaviy maʼnosi muayyan muassasani bildiradi. Semantik tahlil davomida qoʻshma soʻzning predmetlik, belgi, vazifa, kasb yoki faoliyat bilan bogʻliq maʼnosi aniqlanadi. Shuningdek, komponentlarning qaysi biri asosiy maʼnoni ifodalashi va qaysi biri uni aniqlashtirishi koʻrsatiladi. Bu yondashuv determinativ munosabatlarni boshqa turdagi qoʻshma soʻzlardan farqlash imkonini beradi [4].

Fors tilidagi determinativ qoʻshma soʻzlarni lingvistik jihatdan oʻrganishda bir nechta mezonlarga tayanish mumkin. Struktur tahlil komponentlarning soni, soʻz turkumi, joylashuvi va grammatik munosabatini aniqlashga qaratiladi. Semantik tahlil esa komponentlarning alohida maʼnolari, ularning oʻzaro aloqasi va umumiy lugʻaviy mazmunini ochib beradi. Morfologik tahlil qoʻshma birlikning qanday soʻz yasovchi vositalar orqali shakllanganini, grammatik xususiyatlarini va soʻz turkumiga mansubligini aniqlashga yordam beradi. Leksikografik tahlil orqali esa birlikning izohli lugʻatlarda qayd etilishi, yozilish shakli va maʼnosi tekshiriladi. Kontekstual tahlil qoʻshma soʻzning zamonaviy fors tilidagi real nutqiy qoʻllanishini oʻrganishga imkon beradi. Mazkur mezonlarning birgalikda qoʻllanishi determinativ qoʻshma soʻzlarni erkin soʻz birikmalari va boshqa turdagi

qo'shma birliklardan farqlashni osonlashtiradi. Natijada fors tilidagi so'z yasalish modellarining struktur-semantik xususiyatlari yanada aniqroq yoritiladi [5].

Xulosa

Fors tilida determinativ qo'shma so'z yasalishi tilning lug'at tarkibini boyituvchi va yangi tushunchalarni ifodalashga xizmat qiluvchi muhim jarayonlardan biridir. Ot + ot, sifat + ot, ot + fe'l asosi kabi tarkibiy modellar leksik birliklarning shakllanishini o'rganishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur modellar doirasidagi har bir birlikning determinativ qo'shma so'z sifatidagi maqomi uning struktur, semantik va leksik xususiyatlari asosida aniqlanishi lozim. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, determinativ qo'shma so'zlarning lingvistik tahlili komponentlar o'rtasidagi aniqlovchi munosabatni, umumiy ma'noning shakllanishini va birlikning lug'aviy yaxlitligini o'rganishni talab qiladi. Ushbu yondashuv zamonaviy fors tilining so'z yasalish tizimini chuqurroq anglash, leksikologik tadqiqotlarni rivojlantirish va fors tilini o'qitish metodikasini takomillashtirish uchun ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Lazard, G. (1992). A Grammar of Contemporary Persian. Costa Mesa, California: Mazda Publishers.
2. Windfuhr, G. (Ed.). (2009). The Iranian Languages. London and New York: Routledge.
3. Mahootian, S. (1997). Persian. London and New York: Routledge.
4. Lambton, A. K. S. (1953). Persian Grammar. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Samareh, Y. (1998). Avāshenāsi-ye Zabān-e Fārsi. Tehran.
6. Anvari, H., & Ahmadi Givi, H. (2006). Dastur-e Zabān-e Fārsi. Tehran: Fatemi.
7. Academy of Persian Language and Literature. Farhang-e Moaser-e Farsi. Tehran.